

Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Mondros Mütarekesi'ne Şark Vilâyetlerinde Mülkî ve İdarî Sorunlar

Selçuk URAL

Kafkas Üniversitesi

URAL, Selçuk, Brest-Litovsk Antlaşması'ndan Mondros Mütarekesi'ne Vilâyât-ı Şarkîye'de Mülkî ve İdarî Sorunlar, CTAD Yıl 6, Sayı 11 (Bahar 2010), 45-63.

I. Dünya Savaşı asırlardan beri devam eden Türk-Rus mücadelesinde son safhayı teşkil etmektedir. Rusya'nın hedefi Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırarak boğazları ele geçirmek ve Doğu Anadolu üzerinden Basra Körfezi'ne ve Doğu Akdeniz'e inmekti. 1915-1916 yıllarında Vilâyât-ı Şarkîye'nin büyük kısmı Rus istilasına uğradı. Ekim 1917 Devrimine kadar şehirler ve köyler Rus ordusu ve Taşnak çetelerinin elinde acı günler yaşadı. Ekim İhtilâli Çarlığa son verirken 3 Mart 1918'de imzalanan Brest-Litovsk Antlaşması da Osmanlı Devleti'ne doğu vilâyetlerini kurtarma fırsatı tanıdı. Osmanlı ordusu Taşnak katliamlarına son vermek üzere harekâta girişerek yaklaşık iki ay içinde bölgeyi kurtardı. Yeni dönemde mülkî teşkilâtın kurulması, işe, muhacir, halkın refahının artırılması ve bazı askeri ve idarî muafiyetlerin tanınması gibi konular hükûmetin önceliklerini meydana getirdi. Hükûmetin almaya çalıştığı pek çok önlem mülkî teşkilâtın tesisinde yaşanan sıkıntılardan dolayı zayıf kaldı. Savaşın devam ediyor olması söz konusu adımlara da ciddi bir darbe indirdi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Rusya, Vilâyât-ı Şarkîye (Şark Vilâyetleri), Elviye-i Selâse, Brest-Litovsk Antlaşması.

URAL, Selçuk, Civil and Administrative Problems in the Eastern Provinces from the Treaty of Brest-Litovsk to Moudros Armistice. CTAD Year 6, Issue 11 (Spring 2010), 45-63.

First World War has represented the last stage of the struggle between Turco-Russian political and military relations for ages. Russia's political plan which was the capture the Straits and to go forward from Eastern Anatolia to Caspian Bay and to Mediterranean Sea. Eastern provinces of Anatolia were invaded by Russia between 1915 -1916. The villages and cities suffered from the Russain Army and Tashnak band of rebels until the Bolshevik Revolution of October 1917. October Revolution, ptted end czardom and the Brest-Litovsk Treaty signed on 3rd March 1918 between Soviet Russia and Ottoman State. This treaty gave the opportunity to save the eastern provinces of Anatolia. Ottoman Army started to save the region in order to stop the massacre of Tashnak powers. The region was saved approximately in two months. The priorities of the government were topics such as units feeding, immigration, the

increasing of the prosperity of the public, and the recognition of some military and administrative exemptions. The Ottoman government tried to take were not effective due to the problems occurred during the foundation of civil units. The steps to be taken were hindered by the ongoing war.

Key Words: Ottoman State, Russia, Administration of Eastern Provinces of Anatolia, Three Provinces, Brest-Litovsk Treaty.

Giriř

Osmanlı devletinin son döneminde 'Vilâyet-ı Şarkîye'¹ (Şark Vilâyetleri) terimi Anadolu'nun doğu vilâyetlerine karşılık kullanılmıştır. Ermeni Sorunu ile birlikte Batılı kaynakların altı doğu vilâyetini; Sivas, Erzurum, Bitlis, Van, Elazığ ve Diyarbakır'ı sözde Ermeni vilâyetleri gibi gösterme gayretlerine karşılık daha genel bir ifade olması itibariyle terim 'Vilâyet-ı Sitte' teriminin doğrudan yerini almıştır.

I. Dünya Savaşı'nın sonunda Rus işgalinden kurtarılan yerleri nitelemek üzere kullanılan 'Vilâyet-ı Müstahla' terimi ise bu altı vilâyetin yanı sıra Trabzon Vilâyeti'ni, Erzincan Sancağı'nı ve 'Elviye-i Selâse'yi (Kars, Ardahan, Batum) de kapsamaktaydı. Dolayısıyla Rus işgalinden kurtarılan yerler ile doğu vilâyetleri aşağı yukarı aynı coğrafyaya karşılık geldiğinden her ikisi için 'Vilâyet-ı Şarkîye' (Şark Vilâyetleri) teriminin kullanılması yanlış değildir. Makalenin konusu itibariyle bu terim Rus işgalinden kurtarılan vilâyet ve sancaklar için kullanılmıştır. Makalede, spesifik olarak odaklanılarak bu bölgenin Rus işgalinden kurtuluşunun ardından merkezî yönetimin karşılaştığı mülkî ve idarî sorunlar değerlendirilmiştir.

Şark Vilâyetleri'nin Rus İşgalinden Kurtuluşu

I. Dünya Savaşı, Türk tarihinin Osmanlı-Türk çağında yaklaşık dört yüzyıllık bir maziye sahip olan ilişkilerde siyasî ve askerî mücadelenin son safhasını teşkil ediyordu. En basit ifadeyle Çarlık Rusyası, Osmanlı Devleti'ni ortadan kaldırmayı, Osmanlı Devleti ise düşmanını Kafkasya'dan çıkarıp atmayı hedefliyordu. Sarıkamış Harekâtı 3. Ordu'nun mahvına neden olunca Rus ordusunun Anadolu'nun doğu vilâyetlerini işgal etmesinin yolu açıldı. Bu durum

¹ Makalede ele alınan konuda sık olarak atıfta bulunulan tamlamalı kullanım yerine Türkçeye uygun olarak tam karşılığı 'Şark vilâyetleri' tercih edilecektir. Alıntı ve aktarmalarda değiştirilmemiştir.

1917 yılına kadar devam etti. 1917 Ekim İhtilâli hem Çarlığın, hem de Osmanlı devletinin siyâsî ve coğrafi yapısını kökünden değiştirdi.²

Sovyet Hükûmeti'nin ilhaksız ve tazminatsız barış sloganıyla başlattığı barış görüşmeleri 3 Mart 1918'de Brest-Litovsk Antlaşması'yla sonuçlandı. Antlaşma Çarlığın yıkılışını tescillerken, Osmanlı devletine de işgal altındaki vilâyetleri kurtarma fırsatı tanıdı.³ Brest-Litovsk Antlaşması Mebusan Meclisi'nde ele alınırken Hariciye Nazırı Vekili Halil Bey müzakereler sırasında Türk heyetinin üç talep gündeme getirdiğini ve bunları temin ettiğini ifade edecekti. Bunlar; işgal edilen arazinin (yani *Vilâyât-ı Şarkîye*) tahliyesi, 93 Harb'i'nde (1877-1878 Türk-Rus Harbi) savaş tazminatı olarak bırakılan Elviye-i Selâse'yi oluşturan Kars, Ardahan, Batum'un iadesi ve diplomatik ilişkilerin kurulmasıydı.⁴

Rusya, 1878 sınırlarının gerisine atılırken, Osmanlı devleti de Rusya'nın emperyalist emellerine nihayet set çekerek Anadolu'nun bütünlüğünü garanti altına almak üzere harekete geçmeye hazırlanıyordu.⁵ Fakat devletin içinde bulunduğu fiilî durum bunu kolaylaştırmaktan uzaktı. Anadolu'nun yaklaşık üçte birini oluşturan Şark Vilâyetleri'nde şehirler, kasabalar ve köyler iki yıl boyunca büyük ve acımasız bir yıkım yaşanmıştı. Yüz binlerce insan evini terk etmiş ve savaş boyunca büyük sefalet ve felâketlere göğüs germek zorunda kalmıştı. Yurtlarına dönmeye çalışan muhacirleri harap olmuş şehirler ve köyler karşılamaya hazırlanıyordu. İkinci nokta ise Rusya'nın tahliye edeceği yerlerde devlet düzeninin bozulmasıydı. Rus hükûmeti iç sorunlarla meşgul olurken Rus kuvvetlerinde emir-komuta zinciri bozulmuş, mülkî teşkilattan ise eser kalmamıştı. Bunlara rağmen Rus ordusundaki Ermeni askerleri ile Taşnak çeteleri “Büyük Ermenistan Projesini” hayata geçirmek için hareket geçmişlerdi. Türk ahalinin katli akla ilk gelen yoldu. Bundan ötürü bölgede tam bir can pazarı yaşanmakta ve asayişsizlik git gide artmaktaydı.⁶ Ermeni mezalimi Brest-

---

² Akdes Nimet Kurat, *Türkiye ve Rusya*, TTK Basımevi, Ankara, 1990, s.325; Oskar Anweiler, *Rusya'da Soyvetler (1905-1921)*, Çev. Temel Keşoğlu, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 1990, s.62.

³ *Vakit*, 5 Mart 1334/1918. № 135; Selami Kılıç, *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1998, s.77-79.

⁴ *Atı*, 5 Mart 1334/1918. № 64; *Vakit*, 5 Mart 1334/1918. № 135.

⁵ *Tanin*'de, Antlaşmanın imzalanacağı günlerde çıkan bir yazıyı dikkate alırsak, Brest-Litovsk Antlaşması Osmanlı devletine Kafkasya'ya yerleşebilme fırsatı tanıdı. Kafkas kıtasında Türk-İslâm halkların bağımsızlığı Rusya'nın emperyalist emellerine karşı doğal bir set görevi üslenerek Anadolu'nun garantisi olacaktı. Bu arada kıta Orta Asya Türkleri ile ilişkilerde köprü vazifesi görecekti. Bkz. *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, № 3324.

⁶ Bilindiği gibi Ermeni Sorunu 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra dünya siyasetinin gündemine dahil edildi. Birbiri ardına kurulan Ermeni örgütleri, Osmanlı Devleti aleyhine iç ve dışta propagandadan teröre kadar uzanan geniş bir yelpazede faaliyetlerini yürüttüler. Batılı devletlerin desteğini de arkalarına alan Ermeni ihtilâl cemiyetleri Rusya ile işbirliğini devamlı surette geliştirdiler. Rus-Ermeni işbirliği I. Dünya Savaşı'nda ittifaka dönüştü. Ermeniler açısından ittifakın amacı Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Ermenilerin bir kısmı Rusya tarafından silahlandırılan çetelere katılırken diğer kısmı da doğrudan Rus ordusuna katılarak savaşa iştirak etti. Rusya Bolşevik İhtilâli ile savaştan çekilirken Ermeniler İtilaf blokunda kalarak

Litovsk müzakereleri esnasında dayanılmaz bir hâl aldı. Türk gazeteleri her gün çok sayıda köyün yakıldığı ve ahalsinin hunharca katledildiğine yer veriyorlardı.⁷

Rusya'nın Şark Vilâyetleri'ni ve Elviye-i Selâse'yi tahliye ile Taşnak çetelerinin faaliyetlerini önleme sorumluluğunu yerine getiremeyeceği anlaşılınca Türk ordusu 4. maddeyi bizzat hayata geçirmek üzere 12 Şubat 1918 tarihinde ileri harekâtı başlatmış, ilk olarak Ermeni çetelerinin Erzincan'da göstermeye çalıştıkları mukavemet kırılmış ve 14 Şubat'ta Erzincan şehri ve kuzeye doğru Erzincan–Ardasa yolu ile sahilde Görele kazası ele geçirilmiştir.⁸

23 Şubat'ta Mama Hatun (Tercan), 24 Şubat'ta Trabzon'a giren birlikler doğuya doğru firar eden çeteleri takibi sürdürmüştür.⁹ 26 Şubat 1918 tarihli

---

savaşı sürdürmeye devam ettiler. Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul, 1987, s.581-583; Akdes Nimet Kurat, *Rusya Tarihi*, Ankara, 1993, s.410; G. Maslofski, *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, Çev. Nazmi, Ankara, 1935, s.31; W. E. Allen- Paul Muratoff, *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırındaki Harplerin Tarihi*, Ankara, 1966, s.225.

⁷ *Atı* gazetesinde 12 Mart 1918'de "Ermeni Çeteleri Mezaliminden Birkaç Numune" başlıklı haberde şu bilgilere yer veriliyordu: "Erzincan'da Füska nâm İslâm köyü Ermeniler tarafından basılarak haneler ihrak edilmiş ve mahdurât-ı İslâmiye düçar-ı tecavüz olmuştur. Erzincan Belediye Katibi Mehmet Efendi'nin validesiyle zevcesi ve dört çocuğu parçalanmıştır. Keleves karyesinde onbeş İslâm kollan bağlanarak kurşuna dizilmiştir. Kol kasabası camisinin minaresinden Ermeniler tarafından atılan kurşunlardan dört Müslüman yolda şehit edilmiştir. Torul karyesi civar köylerinde katliam ve bu sırada mahdurât-ı İslâmiye'ye alenen ika-yı şenaat olunmuştur. Elli kişilik bir Ermeni çetesi Ardasa'yı basarak kasabayı yağma ve çarşığı ihrak etmiştir. Trabzon'daki kıtaatta mevcut Ermeni efrad Tekeköy civarında altı Müslümanı şehit ve Ermeni nakliye efradı da Köse karyesinde enva-i mezalim irtikâp etmişlerdir. Ermeniler Erzincan'ın hariçle olan muvasalatını kat' ile birçok ahali-i İslâmî hanelerinde ve meydanlarda ihrak etmişler ve köylerden müteaddit eşhası getirerek kurşuna dizmişlerdir. Gürcü, Ermeni ve Rum çetelerinden mürekkep takriben iki bin kişilik bir kuvvet postahaneyi işgal ve Müslümanları vahşiyâne bir suretle katliam, başlan kesilen Müslüman kadınların ve parçalanan erkeklerin cesetlerini ve aza-ı muhtelifesini pek çirkin bir vaziyette teşhir etmişlerdir. Erzincan ve civarından 63 kişiyi toplayıp götürmüşlerdir. Akıbetleri malum değildir. Çardaklı boğazından Erzincan'a kadar bütün köyler tek bir kulübe kalmamak şartıyla tahribat edilmiş, şehit edilen Müslümanların meydanda kalan cenazelerin kaldırılması üç gün imtidat etmiştir. Bunlar meyanında henüz memeden kesilmiş masumların ve doksan yaşında ihtiyarların adedi pek çoktur. Erzincan'a civar köylerden beş yüz (500) kişiyi bağlayarak Erzincan'a götürmüşler ve orada kurşuna dizmişlerdir. Ermeniler Bayburt'u terk etmeden evvel iki yüzü (200) mütecaviz ahali-i İslâmî katl ve ihrak etmişlerdir. Kol kasabında eliyi (50) mütecaviz Müslüman erkek ve kadının cenazeleri nehirde bulunmuştur. Görele ve Araklı karyelerine civar köylerde birçok katl ve kadınlara alenen şenaat ika edilmiştir. Tandırlık karyesinde yirmi beş (25) İslâm arabalar içinde kesilmiştir. Ermeni eşkiyası Mamahatun'dan firar ederken nefsi-i kasabada yüz (100) ve civarından celp ettikleri iki yüz (200) İslâmî kurşunla şehit etmişlerdir. Ermeniler Aşkale'den firar ederken 25 kişiyi şehit etmişlerdir. Tazegül karyesinden otuz (30) kadın, çocuk ve erkek katlonmuştur. Hıms köyünde zükür ve anastan on üçü (13) müstesna olmak üzere mütebaki ahali ihrak edilmek ve hamile kadınların karnı yanılarak çıkarılan çocuklar kucaklarına verilmek suretiyle şehit edilmişlerdir. Alaca köyünde 365 Müslüman pek feci bir suretle katledilmiştir. Ermeni çetelerinin bu mezalim-i hunharanesine dair Rus orduların kumandanlarının da tasdik ettikleri müteaddit mazbatalar ve vesâik-i resmiye, şahadet-i mutebere suretleri de mevcuttur". Bkz. *Atı*, 12 Mart 1334/1918, № 71.

⁸ *Atı*, 15 Şubat 1334/1918, № 46.

⁹ *Tanın*, 25 Şubat 1334/1918, № 3308.

Vakit gazetesinde çıkan “Şimalî Şarki Hududumuz” başlıklı makalede harekâtın insanî yönüne dikkat çekiliyordu:

Rus ordusu ... arazi-i müsteviyede asayîşi muhafaza kudretinden mahrum bulunuyorlardı. Gözle görüyorduk ki işgal altındaki arazide kalan vatandaşlarımız günden güne kırılıyordu. Meydanı boş bularak dört tarafa saldırmaya başlayan Ermeni çeteleri her tarafı yakıyor yıkıyordu. Biz filhakika ne vakit olsa alacaktık. Fakat orada yaşayan insanların hayatı bizim için o arazi kadar, beklide araziden fazla kıymetliydi. Onları emanet olarak elinde bulunduranlar refah ve emniyetini muhafaza kudretini haiz olmayınca bizim bu vazifeyi görmemizden tabii bir şey olamazdı...¹⁰

Doğu Harekâtı, Erzurum’un alınmasıyla yeni bir safhaya girmiştir. 13 Mart sabahı gazeteler Türk ordusunun Erzurum’u bir kan gölüne çeviren çetelerin direnişini kırarak şehre girdiğini duyuruyordu.¹¹ Erzurum’u geri alan Türk ordusu, Elviye-i Selâse’ye girmek üzere önemli bir köprübaşı elde ederken aynı zamanda Büyük Ermenistan Projesi’ne de kesin bir darbe indirmiş oldu.¹² *Ati* gazetesi 19 Mart’ta Şark Vilâyetleri’nin kurtuluşunun tamamlanmakta olduğunu ve eski sınıra 10-15 kilometre mesafe kaldığını müjdelerken Elviye-i Selâse’nin kurtuluşu ise artık bir zaman sorunu olmaktan öte anlam taşıyordu.¹³

3. Ordu Komutanlığı’nın Erzurum ve Erzincan’ın durumunu tespit etmek amacıyla başlattığı incelemenin sonuçları bölgede yegâne sorunun Ermeni çeteleri olmadığını, en az onun kadar açlık, evsizlik ve düzensizlik gibi ağır ve acımasız sorunların çözüm beklediğini ortaya çıkardı. Heyet-i Müfettişîye Müdür-i Umumîsi Hamid Bey tarafından 22 Mart 1918’de kaleme alınan raporda şu konulara yer veriliyordu:

1. Erzurum ve Erzincan şehirleri kısmen, merkez köylerinin ekserisi tamamen tahrip edilmiştir. Tahribat Ruslar ve Ermeniler tarafından icra olunmuştur. Erzincan’da 23 Ocak’tan kurtuluşa kadar 1.300, Erzurum’da ise 16 Şubat’tan itibaren 2.500 kişi katledilmiştir. Ermenilerin çekiliş güzergâhına tesadüf eden bütün köyler imha edilmiştir.
2. Ahali kâmilen açtır. Şehirlerde Rusların terk ettiği iâşe ancak iki haftalık ihtiyacı karşılamaktadır. Ondan sonra buralarda mâişet elim bir şekil olacaktır.
3. Mülkî teşkilâtın tesisinin gecikmesi bölgenin gelişmesine mani olmakta ve hükümet işleri geri kalmaktadır. Bazı mahallere geçici sıfatla birkaç kişi tayin olunmuş ise de bunlar yetkili olmadığı gibi ordunun da harekâtın

¹⁰ *Vakit*, 26 Şubat 1334/1918. № 126.

¹¹ *Ati*, 13 Mart 1334/1918, № 72.

¹² *Tanin*, 13 Mart 1334/1918, № 3324; Sovyet hükümetinin barış antlaşmasından kaynaklanan sorumluluklarını yerine getirmediği hâlde Ukrayna ve Finlandiya’ya saldırması Kafkas cephesinde de her an farklı bir yol izleyeceği endişesini doğuruyordu. Ahmet Emin Bey *Vakit*’te kaleme aldığı “Rusya ile Harp” adlı makalede bu endişeye yer vermekle birlikte Alman ve Avusturya ordularının Rusya’yı kısa süre içinde yola getireceğine inanıyordu. *Vakit*, 20 Nisan 1334/1918, № 180.

¹³ *Ati*, 19 Mart 1334/1918, № 78.

dolayı mülkî idareyle işigali mümkün değildir. Memurların maaşları henüz tayin ve tebliğ edilmemiştir. Esarettten dönenlerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Ordunun yardımları ihtiyaca kâfi gelmemektedir.

4. Polis ve jandarma teşkilatı için henüz hiçbir şey yapılmamıştır. Ordu bu konuda okuryazar küçük rütbeli subay ve askeri bu teşkilata ayırmaktadır. Fakat gerekli teşkilatı kuracak görevliler hâlâ gönderilmemiştir.

5. Ahalinin elinde ziraat için tohumluk oldukça azdır. Bu durum gelecek için tehlike arz etmektedir. Sorunun çözümü için; mülki teşkilatın kurulması, bölgeye tahsisat gönderilmesi, Trabzon'a mümkün olduğu kadar iâşe yetiştirilmesi ve ahaliye gerekli alet ve edevat dağıtılması gerekmektedir.¹⁴

Bu tespitler göz önüne alındığında Celal Nuri (İleri) Bey'in *Atı*'deki 9 Nisan (1918) tarihli "Kurtarılan Vatan Aksamı" adlı makalede Rusların harap ettiği ve ahalisinin türlü cefaya maruz kaldığı vilâyetlerin yeniden imarı için milletin ve hükûmetin ciddî mesai harcaması gerektiği fikri son derece önemli bir hâlde geliyor¹⁵. Yine 28 Nisan (1918) tarihli *Tanın*'de yayınlanan "Trabzon Ne Hâlde?" adlı yazıda şehrin perişan durumu tasvir ediliyor ve işgalden kurtulduktan sonraki en esaslı sorunun muhacirler olduğu dile getiriliyordu:

Trabzon şehri, ecnebî boyunduruğundan kurtulduğu vakit pek feci bir hâlde bulunurdu. Her tarafta hayvan leşleri, pislik görülüyor, buna bir de Müslüman mahallelerin harabiyesi inzımam ediyordu. Trabzon ahalisi arasında maddeten büyük mikyasa mutazarrır olan anasır Müslümanlardı. Müslüman ahali ile meskûn bulunan mahallelerde yağma vasi bir mikyasta tatbik edildi ... Trabzon valiliğine tayin edilmiş olan Sivas Vali-yi Sabıkı Necmettin Bey yapılan tahribatın tamiri ve Trabzon'da hâl-i tabiînin tamamıyla iadesi için büyük bir hüsn-ü niyet gayretle işine sarılmış bulunuyor. Yapılacak işler arasında en ziyade ehemmiyeti haiz olanlardan birisi de düşman istilasından kaçış ve kendi memleketine avdet etmiş olan ahaliyi yerleştirmek ve bunların iâşesini temin eylemektir. 11 Nisan tarihine

¹⁴ BOA DH.İ.UM 20-18/12-15, 22 Mart 1334/1918.

¹⁵ Makalede şu hususlara değiniliyordu: "Erzurum, Van, Trabzon, Bitlis bu aksam-ı vatan bizim için iki kat azizdir. Hastalıktan rehâ bulmuş bir çocuğa validesi ne nazarla bakarsa şimdi mâder-i vatan-ı Osmaniye de eyâlât-ı müstahlasamıza öyle nigâhban oluyor. Muntazam ama kumandanları, zabitleri hissiyat-ı beşeriyeye pek de iştirak etmeyen bir ordu, ondan sonra ale-l-fevr toplanmış, kudurmuş ve azgın çeteler – Roma'da sirkte biçare esidere savlet etmeleri kabilinden- bu dört vilayetin üzerine yığılmışlar, onları harab etmişlerdi. Karadeniz'in o güzel sahillerinden itibaren Van gölünün ra'nâ ve müstesna kıyılanna kadar o dağlık ve latif Türk illerinde her şehir, her karye, hatta diyebiliriz ki her nokta bu musibetten nasibini almıştır. Aynı Çar leşkerleri Garbî Prusya'ya, Bukovina'ya, Şarkî Galıçya'ya, Macaristan'ın bazı komitatlarına da şiddetle tasallut etmişlerdi. O güzel yerler bizim vilayetlerimizden evvel Moskof boyunduruğundan kurtuldu ve Alman, Nemçe, Macar milletleri arazi-i müstahlasayı eskisi gibi ihya ve hâl-i mazlumesini terfiyi kendileri için bir izzet-i nefis meselesi bildiler. Bu gün Garbî Prusya hemen hemen hâl-i sabıkına rücû etmiştir... Osmanlı insaniyeti mütteliklerinkinden geri kalmayacaktır. Oraların ahali-i muazzisine elim maziyi unutturmak, yıkılan evleri yapmak, sönen bacaları tüttürmek, harab edilen dükkânları, çiflikleri yerine getirmek, mevaşayı tekrar tanzim etmek, sönen aileleri yeniden parlatmak... İşte Türk milletinin bugünkü gayesi..." *Atı*, 9 Nisan 1334/1918, № 99.

kadar bu muhacirlerden 15 bin kadarı vilâyete avdet etmiş bulunuyordu; şimdye kadar bu adedin 20 bine balığ olduğu tahmin edilebilir.¹⁶

Mülkî Teşkilâtlanma

Şark Vilâyetleri'nde kurtuluşu takiben süratle mülkî teşkilâtın tesisine başlandı. Kurtarılan vilâyetlerde dört yıl boyunca sosyal ve iktisadî değişimler dikkate alınarak yeni düzenlemelere gidilmesi kaçınılmazdı. Maliye Nezâreti'nin 17 Mart (1918) tarihli tezkeresinin bu kapıyı açtığına şüphe yoktur.¹⁷

Düşman istilasına maruz kalan Van ve Bitlis vilâyetlerine merbut bazı kazaların yakın livalara rabt edilerek mezkûr kazaların hesabatını müstakil livalar misüllü doğrudan doğruya hazineye celp edilmekte ve Siirt ve Genç livaları hesabatı da şimdye kadar bu suretle gönderilmekte ise de bu kere Siirt'te Bitlis Defterdarlığı Vekâleti'nden alınan 14 Şubat 334 tarihli şifre telgrafnamede Siirt ve mülhakatı on bir kazaya balığ olmakla beraber Bitlis Vilâyeti'nin ekseri ve Van Vilâyeti'nin bir kısım memurini Siirt ve mülhakatında ikamet etmekte olmaları hasebiyle bunların tediyeye-i maaşatına müteallik muamelenin Siirt Muhasebeciliği tarafından tedvirinden vesairenden mütehaddis müşkülât tahammülün fevkinde bulunduğundan bahisle Hizan, Mutki, Bitlis, Sason kazalarının merkez livadan idare olunmak üzere Muhasebe-i Vilâyet teşkili istizan olunuyor. Vilâyet namına muamele ifasına halen lüzum görülmemekte olmasına mebni işar-ı ahire kadar hali hazır muameleye devam edilmesi ve Siirt ve mülhakatında bulunan Bitlis ve Van memurin-i maliyesinin lüzum görülen mahallerde istihdamıyla muamelâtın tehirine meydan verilmemesi mezkûr defterdarlık vekâletine tebliğ edilmiş ise de Bitlis vilâyeti ile Ruslar tarafından bu kere tahliye edilen diğer mahaller muamelât-ı dâhiliyesinin nerelerde ve ne suretle ifade edilmekte olduğunun ve muamelât-ı maliyenin temin-i idare ve tesisi için buralara lazım gelen memurların izamı zamanı gelip gelmediğinin bildirilmesine lüzum görülmüş(tür)...

Dahiliye Nezâreti ise 23 Mart'ta (1918) Bitlis Vilâyeti'ne ait mülkî işlerin vekâleten Siirt Mutasarrıflığı tarafından idare edilmekte olduğunu, Trabzon ve Erzurum vilâyetlerinin kurtarılan sancak ve kazalarına Ordu Komutanlığı'ndan talep doğrultusunda mülkiye memurlarının tayin edildiği cevabını veriyordu.¹⁸

Benzer talep Defter-i Hakanî Müdüriyeti tarafından 31 Mart 1918'de dile getirildi. Müdüriyet mülkî ve defterdarlık memurlarını göndermek üzere asayişin tesis edildiği ve memur gönderilebilecek yerlerin bildirilmesini istedi. Dahiliye Nezâreti'nin bu konuyla ilgili yazısına Harbiye Nezâreti tarafından verilen cevapta; istilaya uğramış vilâyetlerden Erzurum, Trabzon ve Bitlis tamamen,

¹⁶ *Tanin*, 28 Nisan 1334/1918, № 3369.

¹⁷ BOA DH.İUM 20-18/12-13, 16 Mart 1334/1918.

¹⁸ BOA DH.İUM 20-18/12-13, 23 Mart 1334/1918.

Van Vilâyeti'nin ise birkaç gün zarfında kurtarılacağı cihetle memurların buna göre tayin ve gönderileceği vurgulanmaktaydı.¹⁹

Hükûmet bir yandan vilâyet ve sancaklara yeni bir düzen vermek üzere harekete geçerken, diğer yandan savaştan yeni çıkmış ve sefalet içindeki bu bölgede görev yapılmasını teşvik etmek amacıyla 1 Nisan 1918'de Şark Vilâyetleri'nde istihdam edilecek memurların maaşlarına zam yapılmasını öngören bir kanun çıkardı. Bütün memur, öğretmen ve müstahdemleri kapsayacak şekilde bin kuruşa kadar maaş veya ücret alanlara yüzde yüz elli, bin kuruştan üçbin kuruşa kadar maaş veya ücret alanlara yüzde yüz, üçbin bir kuruştan yukarı maaş veya ücret alanlara yüzde yetmişbeş zam yapılması planlanıyordu. Tahsisat bölgede şartlar olağan hâle gelinceye kadar yürürlükte kalacaktı.²⁰

Erzurum Vali Vekili Recep Bey'in 18 Nisan 1918'de Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği telgraf sadece Erzurum'un değil, esasında bütün Şark Vilâyetleri'nin mevcut durumuna ışık tutuyordu. Başka bir deyişle Recep Bey, beş konuyu gündeme getirerek hem hükûmete, hem de mülkî amirlere üzerine eğilmesi gerekenleri hatırlatıyordu:

1. Yalnız Erzurum kasabalarında yevmilerini tedarikten aciz cidden muhtaç-ı iaşe sekene binleri mütecaviz nüfus mevcut olup bu miktar günden güne tezayüd etmekte ve henüz tahkikatı ikmal edilemeyen mülhakatta dahil olduğu hâlde onbeş, yirmi gün sonra otuzbeş, kırk bin adet olacağı muhakkak görülmektedir.

2. Nüfus-ı mevcude ve vefabat ve zayıat miktarının tahriri, vilâyet ahvâl-i ziraiyesinin keyfiyet ve kemiyeti ile ne kadar tohuma ihtiyaç bulunduğu ve bir taraftan da vesâit-i nakliyenin tespiti gibi bir çok vazife-i mühime karşısında bulunan vilâyetin hâlen ne jandarma, polis ve ne de memurun kadroları bu ihtiyacâtı tedvire velev kısmen olsun kâfi gelmeyip jandarma alay ve tabur kumandanlarıyla polis müdür ve komiserlerinin ve erkân ve rüesa-ı memurinden hiç olmazsa vilâyet defterdar ve tahrirat müdirinin bir an evvel izamlarına ahval-i maruza cidden lüzum-ı acil göstermektedir.

3. Vilâyetin geçirdiği buhran ve ika edilen tahribat pek büyüktür. Merkez ve köyler harebezâr bir hâle gelerek birçoklarının sakinleri mevasız kalmış ve bunların suret-i muvakkatede nisbeten mamur köylere yerleştirilmek suretiyle iskânları icra edilmek düşünülmüştür. İmar ve ihyası devletçe mültezim olması tabii bulunan bu karyeler halkını kendi arzusu gibi inşaatta serbest bırakacak olur isek kavaid-i hıfz-ül sıhhiyyeye gayr-ı muvafık bir takım mesakin vücuda getireceklerdir. Bunun ıslahı atiyen hazine-i devleti büyük büyük mesarife maruz kılacaktır. Bu fazla mesarif-i külfete mahal kalmamak ve ahaliye bir miktar muavenet-i nakdiyede bulunulmak ve vakit ve zamaniyla inşaata başlatılmak üzere şimdiden miktar-ı kafi meblağın ve

¹⁹ Dahiliye İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nden Memuriyet Müdüriyeti'ne Yazı. BOA DH.İ.UM 20-18/12-32, 12 Nisan 1334/1918.

²⁰ BOA DH.İ.UM 20-18/12-22, 1 Nisan 1334/1918.

bunların tarz-ı inşaatının fen ve hıfz-ü'l-sıhhiyeye tatbiki maksadını teminaten lüzumu kadar da mühendisin vücuduna ihtiyaç hesap edilmektedir.

4. İklim icabınca mahdut olan ziraat mevsiminin müruruna rağmen ahali yedindeki vesâit-i mevcudenin azamî kısmı nakliyât-ı askeriyede istihdam edilmekte olup elde az miktarda vesâit-i nakliye kalmıştır. Bu miktar vesait göre olsun tohumluk ihtiyacının temini emrindeki teşebbüsât hâlâ semerebahş olamamıştır. Temin-i âti için biran evvel yetiştirilmek şartıyla üçte ikisi arpa ve biri buğday ve patates olmak üzere ikiyüz ton tohumluğun irsalini ihtiyacat-ı muaccelenin en başlıcası olarak arz eylerim.

5. 25 Mart 334 tarihli ve 8 numarolu tahrirat-ı nezâretpenâhileriyle memleketlerine suret-i iadeleri istifsar buyrulan mültecilere gelince; köylerin arz olunan hâl-i hazırına göre bunların şimdiden yerlerine iadeleri kendilerinin açıkta ve maişetçe de hâl-i sefalette kalmalarına mucip olacaktır. Çünkü sene-i sabıkaya nazaran bu sene iki buçuk milyon kadar noksan tohum-ı zirae edilmiştir. Bunların iadeleri kabiliyeti mahsulât-ı cedidenin orağında anlaşılacaktır. Binaenaleyh şimdilik iadelerinden sarf-ı nazar buyrulması muvafık-ı maslahattır. Buraya gönderilecek valinin bir an evvel izamı emrinde müsaade-i aliyelerini başkaca istirham eylerim.²¹

Recep Bey'in bu telgrafı 21 Nisan 1918'de Sadaret makamına ahalinin işesi, tohumluk ihtiyacı, meskenlerin imarı ve mültecilerin iadelerinden şimdilik vazgeçilmesi gibi hususlara öncelik verilmesi talebiyle arz edilmiştir. Nezâretin tezkeresi aynı gün Meclis-i Vükelâ'da ele alınarak Dahiliye Nezâreti Müsteşarı'nın başkanlığında ilgili nezâretlerin temsilcilerinden bir komisyon oluşturulmasına ve bölgenin imarı, ziraatın geliştirilmesi ve asayişin artırılmasına ilişkin tedbirleri içeren bir program tertibine karar verilmiştir.

Elviye-i Selâse'nin ana vatana katılımı ve yeni bir mülkî teşkilâtın tesisi Şark Vilâyetleri'nde de savaş yıllarında yürürlüğe konulan bazı uygulamalardan vazgeçilmesine vesile oldu. Erzurum Valisi Münir Bey²² 16 Mayıs'ta (1918) Dahiliye Nezâreti'ne yaptığı başvuruyla 93 Harbi'nden önce Erzurum merkez sancağına bağlı olan Oltu ve Kağızman kazalarının yeniden Erzurum'a bağlanmasını talep edince Dahiliye Nezâreti bu konuda doğrudan doğruya Batum'da bulunan Dahiliye Müsteşarı Abdülhâlik Bey'e başvurulmasını tavsiye etti.²³ Elviye-i Selâse'de mülkî teşkilâtı tanzim üzere görevlendirilen Abdülhalik Bey ve maiyetindeki heyet 30 Temmuz 1918'de hazırladığı raporda Oltu'nun Olur'la birlikte coğrafi ve iktisadî yakınlığından ötürü Erzurum Vilâyeti'ne, Kağızman'ın ise diğer on bir kazayla birlikte Kars Sancağı'na bağlanmasını teklif etti.²⁴ Raporda öngörülen bu hususlar hükûmetin Elviye-i Selâse'de mülkî

²¹ BOA DH.İ.U.M 20-18/12-39, 18 Nisan 1334/1918.

²² Erzurum Vali Vekili Recep Bey'in telgrafında gelmesi yönünde ısrar ettiği Vali Münir Bey 10 Mayıs 1918'de görevine başlamıştır. Münir Bey, Millî Mücadele'de de önemli hizmetlerde bulunacaktır. Bkz. Kâmil Erdaha, *Millî Mücadele'de Vilâyetler ve Valiler*, Yükselen Matbaası, İstanbul 1975, s.50.

²³ BOA DH.İ.U.M 20-18/12-54, 16 Mayıs 1334/1918.

²⁴ BOA DH.İ.U.M 20-20/13-9, 30 Temmuz 1334/1918

teşkilâta nihaî şekli verdiği 11 Eylül 1918 tarihli kararnameyle aynen dikkate alınmıştır.²⁵

Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey'in de Kiğı kazasıyla ilgili telgrafı aynı tarihe denk gelecektir. Kiğı kazası Erzurum Vilâyeti merkez livasına bağlı olduğu hâlde savaş yıllarında geçici olarak Erzincan'a bağlanmıştı. Kurtuluşu takiben Erzurum'da mülkî idare tesis edilemediğinden Dahiliye Nezâreti'nin 24 Mart 1918 tarihli emriyle Erzincan Sancağı tarafından yönetilmeye devam edildi. Eşref Bey'in telgrafına 2 Mayıs'ta verilen cevapta kazanın idarî statüsünün değiştirilmeyerek Erzurum merkez livası tarafından idare edileceği bildirildi. 5 Mayıs'ta ise nezaret şubelerine gönderilen tamimde Erzincan'a bağlanmış olan Kiğı kazasının Erzurum'da mülkî idarenin teşkil edilmiş olmasına binaen yeniden mezkûr vilâyete bağlandığı vurgulandı. İdare-i Umumiye Müdüriyeti 5 Mayıs'ta Erzurum Valisi Münir Bey'i bu gelişme hakkında bilgilendirerek icap edenlere gerekli malumatın verilmesini istedi.

Şiran kazası da benzer bir düzenlemeye tâbi tutuldu. İşgalden önce Gümüşhane Sancağı'na bağlı olan kaza işgali takiben geçici olarak Sivas Vilâyeti Karahisar-ı Şarkî Sancağı'na bağlanarak idare edilmişti. Trabzon'da mülkî idare tesis edilince 5 Mayıs itibarıyla Gümüşhane'ye yeniden bağlandı. Bu durum 28 Mayıs'ta Sivas Valisi Ahmet ve Trabzon Valisi Süleyman Necmi Beylere iletildi.²⁶

Mülkî teşkilâtların tesisinde memurların görev mahallerine zamanında ulaşmaları kuşkusuz büyük önem taşıyordu. Bölgenin Mart sonunda tamamen kurtarılmasına rağmen Mayıs ayının ortalarına kadar memurların görev yerlerine ulaşamaması bu yöndeki çalışmalara darbe vuruyordu. Erzurum Vilâyeti'nin bu yöndeki telgrafına atıfta bulunan İdare-i Umumiye Müdüriyeti'nin 25 Mayıs'ta Memurin Müdüriyeti'nden Bayezid Sancağı'na tayin olunan memurların henüz göreve başlamadığının beyanı ve gereğinin yapılmasını talep etmesi katedilen yolu göstermesi bakımından çarpıcı bir örnek teşkil eder.²⁷ Nakil vasıtalarının yetersizliği ise sorunun temelini teşkil ediyordu. Bununla ilgili olarak Dahiliye Nezâreti'ne onlarca telgraf gönderildi. Telgraflarda tayin edilen memurlar tarafından Maliye'nin harcırahlarının yetersizliğinden dolayı özel vasıta tutulamadığı ve görev yerlerine gidilemediğinden hem kendileri hem de ailelerinin perişanlık çektiği vurgulanıyordu.²⁸ Hükûmet bu nedenle 16 Mayıs'ta

²⁵ Ender Gökdemir, *Cenûb-i Garbî Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara, 1989, s.23-24.

²⁶ BOA DH.İ.UM 10-4/5-37, 28 Mayıs 1334/1918.

²⁷ BOA DH.İ.UM 20-18/12-33, BOA DH.İ.UM 20-18/12-58, 25 Mayıs 1334/1918.

²⁸ Bu tür başvurulara örnek olarak Adliye memurları namına Mehmet Ali, Komiser ve Polisler adına Asım, Şer'iyye, Maarif, İlmiye memurları adına Mahfuz, Dahiliye memurları adına Sabri ve Maliye memurları adına Ağâh Efendilerin 14 Mayıs 1918'de Urfa'dan gönderdikleri ortak telgraf bu noktada fikir verebilir: "Mahall-i memuriyetimiz ve aynı zamanda vatan-ı asiyemiz ahvâl-i

“vilâyât-ı müstahlasaya azimet edecek memurinin vazife başına sürât-i azimetleri zımında ordu vesâit-i nakliyesinden temin-i istifadeleri..” kararı alarak mülkî teşkilâtın tesisi önündeki en ciddi sorunlardan birini ortadan kaldırmıştır.²⁹ Meclis-i Vükelâ'nın bu kararına rağmen vilâyetlerden gönderilen telgraflar sorunun aslında aşılamadığını gösteriyordu. Erzurum Valisi Münir Bey 27 Mayıs'ta; sair vilâyet ve sancaklarda bulunan Erzurum memurlarının vasitasızlıktan hareket edemediklerini, gelemeyenlerin yerine başka memurların tayininin ise doğru olamayacağını ve bu durumda mülkî idarenin tam anlamıyla teşekkül edemediğini belirterek çözüm olarak ordunun memurlara vasıta tedariki ile yollarda işçilerinin temin etmesini önerdi. Dahiliye Nezâreti de nakliye ve işe meselelerini halletmek üzere yeniden Harbiye Nezâreti'ne başvurdu. Yazıda Meclis-i Vükelâ kararına atıfta bulunularak bu konuda askerî makamlara gerekli bilginin bir an evvel ulaştırılması isteniyordu. 9 Haziran'da Başkomutan Vekili adına Erkân-ı Harbiye Reis-i Sânisî adıyla Dahiliye Nezâreti'ne verilen cevapta; Erzurum ve havalisine gidecek bütün memurların en seri şekilde nakil ve işçilerinin temini hususunda 3. Ordu Komutanlığı'na bilgi ve emir verildiği ifade edildi.³⁰

Şark Vilâyetleri'nde İktisadî Hayatı Canlandırma Tedbirleri

Bölgenin iktisadî hayatının büyük oranda ziraata dayandığı göz önüne alındığında bu alanda ortaya çıkan sorunların çözümü de fevkalade önem arz ediyordu. Başlıca sorun halkın elinde yeterli miktarda zirâî alet ve makinenin olmayıştı. 3. Ordu Komutanı Vehip Paşa 20 Mart 1918'de doğu vilâyetlerinde zirâî alet ve edevatın büyük kısmının zayi olduğu ve gerek yerli ahali, gerekse muhacirlerin hayatlarını idame ettiremeyeceğini, buna karşılık Ziraat Bankası aracılığıyla Avrupa'dan zirâî aletlerin alınarak vilâyetlere dağıtılmasını devletin

---

hazıra dolayısıyla istilâ-i düşmana maruz kaldığı bir zamanda bütün mal ve mülkümüzü kâffe-i eşya ve servetimizi terk ile haysiyet-i memuriyetimizi, muazzez olan ırz ve namusumuzu muhafaza çınılçplak bir hâlde envai sefaletle sabırla mâ-aile Urfa'ya iltica ettik. Burada aynı memuriyet-i vazife ile istihdam olunmakta idik. Bu defa mukaddes vatanımızın istihlas olunmasıyla vazifemiz başına avdete ve harcırah ve maaşatımızın itasına irade-i nezâretpenâhileri şeref-sudur olmakla azimetimiz esbâbının istikmâlîne müsaade buyrulacağına muntazır iken yalnız kendi nefsimiz için beher saat on beş gurus harcırahımız itâ olunabileceğinden bununla azimetimiz bu kere cihet-i maliyeden tebliğ buyruldu. Bu on beş gurus evrak-ı nakdiyenin öteden beri yüz gurus yirmi, otuz radesinde olduğu böyle bir zamanda yalnız bir nefsin bile harcırahına kifayet edemeyeceği derkârdır. Halbuki her birimizin yedi, sekiz nüfus ailemiz halkı mevcut olmakla bittabi bunlar meskensiz ve garip bir halde terkle azimetimiz kabil olamadığından onlar da beraber götürmek mecburiyet-i meşrû tahtında olmasına nazaran yalnız bu kadar bir harcırahla ailemizi bir aylık mesafeye nakil gayr-ı mümkün olduğu bedihidir. Hükümet-i mahalliyeye tedarik çaresine bakılmaz ise tarafımızdan vesait-i nakliye tedariki imkân haricindedir. Azimet etmek üzere nüfusumuza göre mesarif-i nakliye ve birkaç maaşın itasıyla burada ve yollarda tedariki mümkün olmayan işemizle vesait-i nakliyenin hükümetçe tedariki esbabının istikmalî için icap edenlere emr-i kat'i buyurulması müsterihimdir. Ferman". BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 14 Mayıs 1334/1918.

²⁹ BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 16 Mayıs 1334/1918.

³⁰ BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 9 Haziran 1334/1918.

geleceği açısından önemli addettiğini bildirdi. Dahiliye Nezâreti'nin 26 Mart 1918 tarihli başvurusu üzerine Ticaret ve Ziraat Nezâreti, Trabzon, Erzurum Vilâyetleri ile Erzincan ve Canik Sancakları için gerekli zirâî levazımâtın Ziraat Bankası vasıtasıyla Almanya ve Avusturya'dan satın alınmasına ve bunların her yerden evvel adı geçen vilâyetlerin ihtiyaçlarına sarf edilmesine karar verdi³¹.

Meclis-i Vükela'nın iktisadî hayatı canlandırmaya yönelik ilk adımı esasında peyder pey uygulanmaya başlanan muafiyetleri askerî alana taşıyarak halkı askerî vergilerden istisna tutmasıydı. Böyle bir karar savaş ve işgal yüzünden büyük maddî ve manevî kayıplara uğrayan vilâyetlerin toparlanmasına hakikaten büyük katkı sağlayacaktı. Bu doğrultuda 16 Mayıs 1918'de ordunun ihtiyaçlarını *tekâlif-i harbiye* yoluyla temin etmesine son verildi. Dahiliye Nezâreti 18 Temmuz'da Trabzon ve Erzurum Vilâyetleri ile Erzincan Mutasarrıflığı'na karardan haberdar ederek 3. Ordu Komutanlığı'na da gerekli emrin Harbiye Nezâreti tarafından gönderildiğini bildirdi³².

Ticaret ve Ziraat Nezâreti 9 Eylül 1918'de Ziraat Bankası eliyle çiftçilerin 1 milyon liralık kredi kullanmasını öngören bir kararnâme çıkardı. Kararnâmeye göre çiftçilerin bölgedeki Ziraat Bankası şube ve sandıklarına başvurarak krediyi kullanmaları öngörülmüştü. 23 Aralık'ta Şark Vilâyetleri'nin ahalisinin bir kısmının İstanbul'da olduğu ve bunların tekrar memleketlerine dönerek başvurmalarının zor olduğu tespit edilerek teminatlarını ibraz etmeleri durumunda İstanbul'daki şubelere de başvurmalarına karar verilmiştir. Maliye Nezâreti 25 Aralık'ta Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği yazıda işgalden kurtarılan vilâyetlerde tarımı kalkındırmak amacıyla hükûmetçe 5 milyon liralık tahsisat ayrıldığını ve bunun 1 milyon lirasının Ziraat Bankası eliyle kredi şeklinde kullanılacağını belirterek bu paradan nerelere kaç miktar ayrılacağını bildirilmesini istedi.³³

Maliye Nezâreti yukarıdaki uygulamayla koşut olarak Rus parasının kullanımına getirdiği yasağı zamanla yumuşattı. Bölgenin kurtuluşunu takiben kanun gereği Rus parasının toplatılması cihetine gidilmişti. Fakat daha gerçekçi ve rasyonel bir yaklaşımla hükûmet ahalinin elindeki paraların müsaderesi ve imhasının iktisadî hayatı zayıflattığını tespit ederek uygulamaya bir süreliğine ara verdi.³⁴

³¹ Ticaret ve Ziraat Nezâreti'nden Dahiliye Nezâreti'ne tezkere. BOA DH.İ.UM 20-18/12-24, 7 Nisan 1334/1918.

³² BOA DH.İ.UM 20-18/12-74, 18 Temmuz 1334/1918.

³³ BOA DH.İ.UM 20-17/12-30, 25 Kanun-i Evvel 1334/25 Aralık 1918.

³⁴ Türk parasının zamanla Rus parasının yerini alması gerekirken Kasım ayında Batum'da ufaklık akçe bulmakta sıkıntı baş göstermiştir. Mutasarrıf Cemil Bey'in "yanım ve beşer liralık evrak-ı nakdiye gönderilmezse buhran karşısında kalacağız" sözleriyle dikkat çektiği sorunun Harbiye ve Maliye Nezâretleri ile İtibâr-ı Millî Bankasına tebligatta bulunularak aşılmasını önerdi.

Erzurum Valiliğinin vilâyetin iktisadî ve ticarî faaliyetleri iade ve artırmak üzere işgal sırasında Sivas'a nakledilmiş olan Erzurum Osmanlı Bankası Şubesi heyetinin bir an evvel Erzurum'a gönderilmesini içeren başvurusu Dahiliye Nezâreti tarafından uygun bulunarak 19 Mayıs'ta Maliye Nezâreti'ne ulaştırıldı.³⁵

Tekâlif-i Harbiyeden Muafiyet Talepleri

Savaş dört yıl boyunca sivil-asker ayrımı yapmadan sayısız insana büyük acılar yaşatmıştı. Bunlar içinde esaret hayatı yaşayanlar kuşkusuz daha derin acı ve sıkıntılara göğüs germek zorunda kalmışlardı. Erzurum'da esarete kalmış küçük rütbeli 150 kadar memur ile 800 kadar mülkiye ve askerî emekli ve yetim bulunuyordu. Erzurum Vali Vekili Recep Bey 22 Nisan 1918'de Dahiliye Nezâreti'ne başvurarak esarete kalan memurların birikmiş yirmi beş aylık maaşlarının verilmesini öngören kanunun tatbiki için zamana ihtiyaç olduğunu, o vakte kadar sefaletlerine daha fazla meydan vermemek üzere birkaç aylık maaşlarının vilâyetçe karşılanmasını teklif etti. Dahiliye Nezâreti takip eden günlerde Maliye Nezâreti'ni tekliften haberdar ederek kolaylık gösterilmesini istedi.³⁶

Lazistan Mutasarrıfı 20 Nisan 1918'de Trabzon Vilâyeti'ne gönderdiği telgrafta bazı usulsüz uygulamalar nedeniyle halkın mağdur edildiğini öne sürdü. Mutasarrıf, livanın kurtuluşu akabinde 7. Kafkas Tümeni tüfekçi ustalarından Mehmet Efendi'nin halktan zorla ve fiyatını kendisinin belirlediği çok sayıda hayvanı aldığını, yine aynı tümende Cebel Topçu Tabur Komutanı olup mübayaa işine memur edilen Yüzbaşı Selahattin Bey'in teşebbüsüne karşılık köylülerin hayvanları gizlediğini, bu tür hâllerin devam etmesi durumunda hükûmete bağlılığın yara alacağına işaret ederek tekâlif-i harbiyede ısrar edilmemesi talebinde bulundu. Trabzon Vilâyeti'nden 29 Nisan 1918'de verilen cevapta; söz konusu uygulamaların kanuna aykırı olduğu, halkın daha fazla mağdur olmaması için yasaklanması ile beraber livanın durumu dikkate alınarak tedarik edilecek hayvan miktarının askeriyece belirlendikten sonra özel komisyon huzurunda fiyatları ve ödeme günü tespit edilerek mazbata karşılığında askerî makamlara teslimi edilmesi, aksi muameleye ise engel olunması emredildi. Ayrıca o güne kadar kimlerden ne kadar ve ne cins hayvan alınmış ise sahiplerinin isimleri ile fiyatlarını içeren bir defterin vilâyete gönderilmesi istendi. Trabzon Vilâyeti Dahiliye Nezâreti'ni de durumdan haberdar etti. Dahiliye Nezâreti 28 Mayıs 1918'de Maliye Nezâreti'nden *vilâyet-i*

BOA DH.İ.UM 20-18/12-49; BOA DH.İ.UM 20-20/13-43, 13 Teşrin-i Sâni 1334/13 Kasım 1918.

³⁵ BOA DH.İ.UM 20-18/12-53, 19 Mayıs 1334/1918.

³⁶ BOA DH.İ.UM 20-18/12-42, 29 Nisan 1334/1918.

*müstablas*anın tekâlif-i harbiyeden muaf tutulması ve hazırlanan layihada bu hususlara da yer verilmesi talebinde bulundu.³⁷

Hayvanlarla ilgili olarak bir başka konu yaz aylarında Görele Kaymakamlığı tarafından dile getirilecekti. Trabzon Vilâyeti'nden Dahiliye Nezâreti'ne gönderilen 24 Ağustos 1918 tarihli telgraftan anlaşıldığı üzere Görele kazası dahilinde hayvanların damgalanması için mahallî Ahz-ı Asker Şubesi Riyaseti'nden talep ve teşebbüs vuku bulduğu belirtilerek *memâlik-i müstablas*adaki hayvanlara ait tahsisât-ı fevkâlâdeyi düzenleyen nizamnâme mucibince müstesna tutulduğu hâlde damgalanma işi lüzumsuz bir meşguliyet ve ahalinin günlerce işlerinden geri kalmasına neden olacağı öne sürülerek maruzatın dikkate alınması isteniyordu. Dahiliye Nezâreti'nin başvurusu üzerine Harbiye Nezâreti 3 Eylül'de Şark Vilâyetleri'nde hayvanata el konulmaması ve damgalanma işinden şimdilik istisna tutulması kararı alarak ilgili makamlara gerekli emirleri verdi.³⁸

Muafiyet kapsamında dile getirilen bir başka husus ağnam vergisinin kaldırılmasıydı. Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey, 15 Mayıs 1918'de erkek ve kısır koyunların %25'inin ve erkek kuzuların %15'inin tekâlif-i harbiye suretiyle satın alınması hakkında Meclis-i Vükelâ kararının Erzincan livasınca tatbikinin 3. Ordu Menzil Müfettişliği'nce talep edildiğini, fakat livada koyun kıtlığı yaşandığını ve hatta dışarıdan koyun getirilmesi gerektiğini ve ordu komutanı tarafından da bu hâlin teyit edildiğine değinerek söz konusu verginin 3 yıl boyunca alınmamasını talep etti. Dahiliye Nezâreti durumu Sadarete intikal ettirerek livanın vergi dışı bırakılmasını istedi.³⁹

Van Valisi Haydar Bey 4 Haziran 1918'de fakir halka toprak dağıtılması talebinde bulundu. Haydar Bey işgal yıllarında bütün vilâyetin nüfus kayıtlarıyla beraber tapu kayıtlarının da imha edildiğini, fakir ahalinin aşiret reisleri ve büyük arazi sahipleri tarafından "mal gibi" çalıştırıldığını ve netice itibarıyla derebeylik usulüne benzer usulün hakim olmaya başladığını, bu hâlin hükûmetin nüfuzunu ve kuvvetini zayıflattığını ifade ederek gelecekte hükûmeti zor duruma düşürmemek için tahrir sırasında devlet arazilerinin bedelsiz ya da düşük bir bedelle fakir halka dağıtılmasını önerdi. Bunun için Defter-i Hakanî heyetinin en kısa sürede tayin ve gönderilmesi gerektiğini beyân etti. Maliye Nezâreti, Dahiliye Nezâreti'nin konuya ilişkin başvurusunu kendi görüşüyle birlikte 31 Temmuz 1918'de Sadarete arz etti. Tezkerede; işgal yüzünden zayi olan kayıtların yeniden tanzimi için genç ve faal memurlardan oluşan heyetlere ihtiyaç olduğu, aksi takdirde geçici önlemlerle talep edilen ıslahatın yapılamayacağı, halbuki seferberlik nedeniyle askeriye haricinde talep edilen

³⁷ BOA DH.İ.UM 20-18/12-88, 28 Mayıs 1334/1918.

³⁸ BOA DH.İ.UM 20-18/12-100, 3 Eylül 1334/1918.

³⁹ BOA DH.İ.UM 20-18/12-88, 15 Mayıs 1334/1918.

vasıfları haiz lüzumu kadar memur bulunamayacağı ve üstelik bahsi geçen tapu tespitleri için gerekli alet ve edevatın Osmanlı topraklarından tedarikine imkân olmadığı bildirilerek Şark Vilâyetleri'nde icap eden ıslahatın icrası için Almanya'dan maddî ve manevî yardım alınması gerektiği öne sürüldü.⁴⁰

İaşe Sorunu

Maaş azlığı ve iaşe temininde zorluk çekilmesi aşağı yukarı bütün vilâyetlerin ve mülkî idarelerin ortak sorunuymdu. İaşe ve tohumluk ihtiyacına çare olmak üzere 16 Mayıs 1918'de Erzurum, Sivas ve Trabzon vilâyetleri ile Erzincan sancağına gönderilen telgrafta 3. Ordu adına İstanbul'dan her ay 1.500 ton zahire gönderilmesine karar verildiği, buna mukabil ordu ambarlarından muhtaç olan mahallerin iaşesi için her ay bu miktar kadar zahirenin alınabileceği ifade edilerek, bundan azamî istifadeyi temin edebilmek üzere hangi sancak ve kazanın ne miktar zahireye ihtiyacı bulunduğu ordu komutanlığı ve menzil müfettişliğiyle birlikte tespit edilmesi talimatı verildi. Trabzon Vilâyeti'nden 30 Mayıs'ta verilen cevapta vilâyetin sancak ve kazaları için toplam 600.000 kilo zahireye ihtiyaç duyulduğu ifade edildi.⁴¹

Hükûmetin aldığı bu ve benzeri kararlara rağmen üretimin azlığından kaynaklanan zahire kıtlığı, nakliyat vasıtalarının azlığı, kömür bunalımı, nezaretler ile askerî ve mülkî makamlar arasında yaşanan uyumsuzluklar gibi nedenler memur, ahali ve muhacirlerin beklentilerinin kolay kolay karşılanamayacağını gösteriyordu. Buna en çarpıcı örnek 2 Temmuz'da Trabzon Vilâyeti'nden gönderilen telgraf gösterilebilir: Yerli ve muhacir ahalinin binbir zorlukla hazırladığı tarlalar vilâyetin teşebbüsüne rağmen Ordu Komutanlığı'nca tohumluk verilmediği için kısmen boş kalmış, ekilen yerlerde ise hasat düşük olmuştur. Hükûmetçe de iaşe yardımı imkânı bulunmadığından ahali nebat, ot gibi şeylerle hayatta kalmaya çalışmaktadır. Haziran ortasına kadar havalar kötü gittiğinden büyük ümitler beslenen fındık üretimi ahalinin iaşe darlığına çare olamayacaktır. Vilâyetteki toplam ziraî üretim ancak altı aylık ihtiyaca kâfi gelmekte olup geri kalan iaşenin dışarıdan temin edilmesi gerekmektedir. Vali Süleyman Necmi Bey bu hususların gözetilerek öşürün dışında başka bir vergi alınmamasını, öşürün de ahalinin iaşesi için harcanmasını teklif etmiştir.⁴²

Hükûmet gerek iaşe sevkindeki sıkıntılar, gerekse maaşların azlığını dikkate alarak memurların iaşelerinin ordu ve kolordular tarafından temine karar vermiştir. Van Valisi Haydar Bey'in 4 Haziran tarihli telgrafı bu konuda askerî ve mülkî makamlar arasında anlaşmazlığın bulunduğu ortaya çıkaran bir örnektir. Haydar Bey, memurların iaşesinin İran'dan vuku bulacak mübayaa

⁴⁰ BOA DH.İ.UM 20-18/12-107, 31 Temmuz 1334/1918.

⁴¹ BOA DH.İ.UM 20-18/12-52, 30 Mayıs 1334/1918.

⁴² BOA DH.İ.UM 20-18/12-67, BOA DH.İ.UM 20-18/12-73, 2 Temmuz 1334/1918.

yluyla temin edileceğine dair 4. Kolordu Komutanlığı'nın 9 Mayıs tarihli yazısına atıfta bulunarak vilâyetteki durumun İran'dan iâşe temin etmeye uygun olmadığını çünkü bu iş için tahsisat verilmediğini ve İran'dan madenî para ile erzak alınabileceğini, fakat İran tarafında yolların elverişli olmadığını ve güvenliğin bulunmadığını işaret edecektir. Bu şartlar altında İran'dan iâşe temin edilemediğinden memur ve jandarmanın aç kalacağı uyarısında bulunan Haydar Bey, kolordudan eskisi gibi iâşe verilmesini rica ettiğini, memurların iâşesi kesilir ve mübayaa parası yetiştirilemeyecek olursa memur ve jandarmanın dağılacağını belirterek bu konuda süratle çare düşünülmesini istemiştir.⁴³ Trabzon Valisi Necmi Bey de Trabzon'da memurların durumunun her geçen gün kötüleştiğini iddia ediyordu. Necmi Bey 23 Temmuz 1918 tarihli telgrafında bu durumu tasvir ederken, acil yardım talep edecekti:

Memurin ve ailelerinin zabitan gibi cihet-i askeriyece temin-i iâşesi ve orduya geçmiş hayvanatın çiftçilere bera-yı tevzii cihet-i mülkiyeye devri hakkındaki tebliğ ve işar-ı nezaretpenahi üzerine bil-muhabere 3. Ordu Kumandanlığı'ndan alınan cevapnamede Harbiye Nezâreti bu babda henüz bir emir tebliğ etmediği ve edildiği zaman dahi ordunun vaziyet-i haline nazaran icabı temil olunacağı beyan edilmiştir. Merkez ve mülhakat memurini maaşlarının... ekmek parasına bile kifayet edemediği için bila-hatıra eşya-ı besiyelerini müracaat suretiyle def-i çua çalıştıkları halde artık elde avuçta satacak bir şey kalmadığından bahisle dayanma imkanı olmayan bu açlık derecesine hükümetçe bir çare-i müessir bulunmazsa terk-i memuriyet duhur-ı saire ile temerrü-i maaşat tarikiyle ihtiyar etmek mecburiyetinde bulduklarını ifade ve ilan etmekte olduklarını...⁴⁴

Erzincan Mutasarrıfı Eşref Bey ise 27 Temmuz'da 1918 yılı hububat miktarının livanın iâşesini temine yetmediği hâlde civar liva ve vilâyet ahalisinin Erzincan'dan gizlice zahire satın aldığı ve naklettiği, bu hâlin fiyatları yükselttiği ve zahire buhranına yol açtığını belirterek liva dahilinden harice zahire naklinin yasaklanması babında söz konusu teşebbüste bulunanların nakletmek üzere oldukları zahirenin iâşe fiyatı üzerinden alınıp iâşe ambarlarına konulmasına ve iâşe kanunu mucibince cezalandırılmalarına müsaade edilmesini talep etti. Dahiliye Nezâreti söz konusu önlemleri onayladığı gibi, 29 Temmuz'da Harbiye Nezâreti nezdinde girişimde bulunarak mülkî idareye yardımcı olmalarını ve ayrıca livanın zahire ihtiyacının karşılanmasını istedi⁴⁵.

18 Eylül 1918'de Trabzon Vilâyeti Lazistan Sancağı Atina (Pazar) kazası ahalisi adına Ahmet imzasıyla gönderilen telgrafta halkın sefalet içinde olduğu gözler önüne seriliyordu. İki seneden beri düşmanın amansız istilasında kalarak bütün eşyaların yağma edildiği, henüz gelmekte olan muhacirlerin aç, ilaçsız ve

⁴³ BOA DH.İ.UM 20-18/12-63, 6 Haziran 1334/1918.

⁴⁴ BOA DH.İ.UM 20-18/12-83, 23 Temmuz 1334/1918.

⁴⁵ BOA DH.İ.UM 20-18/12-79, 29 Temmuz 1334/1918.

evsiz bir hâlde bulunduğu, senelik hasadın ancak iki aylık ihtiyacı karşılayacağı bilindiği hâlde öşür ve iâşe alınmasının ahalinin mahvına neden olacağına vurgulandığı telgrafta ahalinin hiç olmazsa bu senelik vergilerden muaf tutulması istihdam ediliyordu. Dahiliye Nazırı Vekili İzzet Bey de Sadarete gönderdiği arızada Şark Vilâyetleri ahalsinin dört yıl boyunca büyük sıkıntılara ve acılara göğüs gerdğine yer vererek, vilâyetlerin durumunu tamir ve düzeltmek için hükümetçe 13 Haziran 1918 tarihli kararnameyle bazı rüsum ve vergilerden affedildiği, fakat hangi vergilerin olmayacağı açıkça belirtilmediğinden dolayı söz konusu vilâyetlerden öşür ile mübayaaya usulünün kaldırılmasını içeren başvurular aldıklarını ve durumu Maliye ve İâşe Nezâretlerine arz ettiklerini bildirdi. İzzet Bey yazının devamında vilayât-ı şarkiyenin yeniden imarı için çıkarılan 25 Aralık 1918 tarihli kararnâmede de bu hususa yer verilmemesine rağmen halkın talepleri dikkate alınarak ilgili nezâretlere gerekli tebligatın yapılmasını arz etti⁴⁶.

Erzurum'da iâşe sıkıntısına ve karaborsaya çare olması amacıyla Ekim 1918'de Elviye-i Selâse'de büyük miktardaki şeker, pirinç vs. erzağın Erzurum'a nakli gündeme geldi. 26 Ekim'de Sadaret Dahiliye Nezâreti'ne gönderdiği tezkerede nakil işine açıklık getirdi ve Dahiliye Nezâreti ertesi gün Erzurum Vilâyeti ve Kars Mutasarrıflığı'nı karardan haberdar ederek gerekenin yapılmasını emretti:

Kars'ta altı ambar mevcut olup yalnız ambarın birinde 300.000 kilo miktarında şeker olduğu ve diğer ambarlarda şeker, pirinç ve milyonlarla yün ve pamuk ve pek çok halı ve kilim bulunduğu gibi Kars'taki kilise ve mağazalar ile gümrükte külli miktarda erzak, eşya ve manifatura ve konserve vesaire mevcut olup ancak ordunun ihtiyacından fazla olan miktarın bu suretle ambarda kalarak şekerin kıyyesi Erzurum'da 400 ve Bayezid'de 1.600 guruşa ve mücavir vilayetlerde daha pahalı fiyatlarla satılmakta olmasına nazaran eşya-ı mezkureden şeker ile yün, pamuk ve halı, kilim vesairenin şimendifer ve vesait-i saire-i askeriye ile nakline halen imkan olmadığı takdirde bunların yalnız Kars'tan geniş hatlı şimendifer ile Sarıkamış'a kadar nakliyle oradan ücret mukabilinde ahali vesaiti ile Erzurum'a sevki ve oraca furuhtu halinde hazinece fevaid-i külliye husule geleceği işar-ı mahalliyeden anlaşıldığından bahisle ordunun ihtiyacından fazla olduğu indel-tahkik anlaşılacak olan eşya ve mevad-ı mezkurenin Erzurum'a nakli münasip görülmemekte olduğuna dair Maliye Nezareti tarafından varid olan tezkere Meclis-i Vükela'da ledi-ül-müteala işar-ı vaka münasip görülmüş(tür)...⁴⁷

⁴⁶ BOA DH.İ.UM 20-17/12-57, 25 Kanun-i Evvel 1334/25 Aralık 1918.

⁴⁷ Kars Mutasarrıflığı 2 Kasım'da verdiği cevapta; nakledilmesi emredilen erzak ve eşyanın ordu emrinde olduğunu ve komutanlığın öncelikle Brest-Litovsk Antlaşması'nın dışındaki bölgelerin tahliyesini ardından da söz konusu malzemenin Erzurum'a nakledeceğini, Kars'taki malzemelerin naklinin de aylar alacağını bildirdi. Erzurum valisi Münir Bey de 17 Kasım'da Erzurum'a getirilmekte olan malzemenin doğrudan doğruya nokta ambarlarına konulduğunu ve nakliyat hususunda vilayetin devre dışı bırakıldığını haber verdi. BOA DH.İ.UM 20-20/13-37, 2 Teşrin-i Sani 1334/2 Kasım 1918.

Sonuç

Vilâyet-i Şarkîye işgal yıllarında bir yandan Rus, diğeryandan Taşnak Ermeni çetelerinin katliamına sahne oldu. Şehirler, kasabalar ve köyler sistematik bir yıkıma maruz kaldı. Yüz binlerce insan evini ve barkını terk ederek perişan ve sefil bir hâlde evlerine döneceklerini günü beklemeye koyuldu. Türk harekâtı muhacirlerin yurtlarına dönmesinin kapısını açarken bu insanları harap olmuş şehirler ve köyler karşılamaya hazırlanıyordu.

Basın ve yetkililer vilâyetlerin yeniden imar edilebilmesi için milletin ve hükûmetin yoğun mesai harcaması gerektiğiyüzerinde fikir birliğı içerisindeydi. Hükûmet ordunun harekâtı sonucu kurtarılan vilâyetlerde mülkî teşkilatları tesis etmek ve bu yöndeki çalışmalarını kolaylaştırmak üzere memurların maaşlarına zamdan, işe ve ulaşımın ordu tarafından yapılmasını ön gören bir dizi kararlar aldı. Önlemlere rağmen Mayıs ayının ortalarına kadar mülkî teşkilâtlar tam anlamıyla teşekkül ettirilemedi. Bu alanda yaşanan sorunlar Millî Mücadele dönemine de damgasını vuracaktı.

Elviye-i Selase’de yeni bir mülkî teşkilâtın tesisi Şark Vilâyetleri’nde de idarî değışiklikleri ve savaş yıllarında yürürlüğe konulan bazı uygulamalardan vazgeçilmesini gündeme getirdi.

Merkezî hükûmetinin Şark Vilâyetleri’nde ortaya çıkan sorunlara yaklaşımı ve çözüm yolları üretmekteki zayıflığı, Elviye-i Selase’de tam bir acze dönüşecekti. Devletin varlığı sayıları bir elin parmaklarını geçmeyen insanların fedakâr omuzlarına yüklendi. Hükûmet halkın refahını artırmak ve geleceğe daha ümitli bakmasını sağlamak amacıyla pek çok muafiyet kararı aldı. Bu kararlar hükûmete ve yerel yönetimlere ayrıntılı iktisadî programlar geliştirmek üzere zaman kazandırsa da geçen sürede gerekli adımların atıldığı söylenemez.

Yerel mülkî idareler halkın bütün şikâyetlerini dikkate alarak ilgili nezaretlere bildirdikleri belgelerden ortaya çıksa da bunların çözümü o kadar kolay olmadı. Arazi reformu, işe, tohumluk yardımı ve diğeryemeselelerin çözümü devletin imkânlarıyla doğru orantılı olduğundan harcanan mesaiye karşın ulaşılan seviye yeterli olamamıştır.

Kaynaklar

ALLEN W. E.-Paul MURATOFF (1966) *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*, Ankara.

ANWEILER Oskar (1990) *Rusya’da Sovyetler (1905-1921)*, Çev. Temel KEŞOĞLU, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.

Atı (1334/1918) 5 Mart № 64; 12 Mart № 71; 15 Şubat № 46; 13 Mart № 72; 19 Mart № 78; 9 Nisan № 99.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA, İstanbul]

Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Müdüriyeti [BOA DH.İ.UM]

BOA DH.İ.UM 20-18/12-15, 22 Mart 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-13, 16 Mart 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-13, 23 Mart 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-32, 12 Nisan 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-22, 1 Nisan 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-39, 18 Nisan 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-54, 16 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-20/13-9, 30 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 10-4/5-37, 28 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-33, 25 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-58, 25 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 14 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 16 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-66, 9 Haziran 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-24, 7 Nisan 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-74, 18 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-17/12-30, 25 Kanun-i Evvel 1334/25 Aralık 1918. BOA DH.İ.UM 20-20/13-43, 13 Teşrin-i Sani 1334/13 Kasım 1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-53, 19 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-42, 29 Nisan 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-49; 13 Teşrin-i Sani 1334/13 Kasım 1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-88, 28 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-100, 3 Eylül 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-88, 15 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-107, 31 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-52, 30 Mayıs 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-67, 2 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-73, 2 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-63, 6 Haziran 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-83, 23 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-18/12-79, 29 Temmuz 1334/1918. BOA DH.İ.UM 20-17/12-57, 25 Kanun-i Evvel 1334/25 Aralık 1918. BOA DH.İ.UM 20-20/13-37, 2 Teşrin-i Sani 1334/2 Kasım 1918.

ERDAHA Kâmil (1975) *Millî Mücadele'de Vilayetler ve Valiler*, Yükselen Matbaası, İstanbul.

GÖKDEMİR Ender (1989) *Cenûb-i Garbi Kafkas Hükümeti*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara.

KILIÇ Selami (1998) *Türk-Sovyet İlişkilerinin Doğuşu*, Dergâh Yayınları, İstanbul.

KURAT Akdes Nimet (1990) *Türkiye ve Rusya*, TTK Basımevi, Ankara.

KURAT Akdes Nimet (1993) *Rusya Tarihi*, Ankara.

MASLOFSKİ G. (1935) *Umumi Harpte Kafkas Cephesi*, Çev. NAZMÎ, Ankara.

Tanin (1334/1918) 13 Mart № 3324; 25 Şubat № 3308; 20 Nisan № 180; 28 Nisan № 3369.

URAS Esat (1987) *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, İstanbul.

Vakit (1334/1918) 5 Mart № 135; 26 Şubat № 126.